

Itämeren kirkot ja kultit

Janne Harjula, Sonja Hukantaival, Visa Immonen, Anneli Randla & Tanja Ratilainen (toim.):

Sacred Monuments and Practices in the Baltic Sea Region. New Visits to Old Churches. Cambridge Scholars Publishing 2017. 337 s. ISBN 978-1-5275-0024-2.

Itämeren alueen arkeologisen tutkimuksen kulmakiviä ovat keskiaikaiset kirkot. Tutkimus alkoi taidehistoriallisista ja kansallisista lähtökohdista pian 1800-luvun puolivälin jälkeen, mutta siirtyi sitten rakennushistoriallisen ja arkeologisen näkökulman kautta jo sotien välisellä ajalla kirkkorakennusten iän, muodon ja funktioiden ongelmiin. Kun luonnontieteelliset ajoitusmenetelmät ja rakennusarkeologisen tutkimuksen metodologia 1960-luvulta alkaen kehittyivät, syntyi 1980-luvulla kirkkojen tutkimuksen uusi aalto, jota Pohjoismaissa tukivat vuodesta 1981 järjestetyt yhteiset kirkkoarkeologian symposiumit sekä jo tuolloin Baltian maiden ja itäblokin tutkijoihin virinneet yhteydet. Samalla vuosikymmenellä alettiin kiinnittää yhä enemmän huomiota paitsi kultteihin myös kirkkojen rooliin talouden ja vallan maisemassa. Tuloksena kirkkotutkimus on 2000-luvulla laajentunut monitieteelliseksi kansainväliseksi tutkimuskentäksi, joka ei rajoitu pelkkiin rakennuksiin tai niiden funktioihin, saati keskiaikaan, vaan muodostaa oman selkeän kohteensa ja problematiikkansa.

Itämeren alueella keskiaikaisten kirkkorakennusten ja niihin sidoksissa olleiden ilmiöiden tutkimus on 2010-luvulla muodostunut omaksi kokonaisuudekseen jo hieman sitä ennen kiinteytyneen linnojen tutkimuksen rinnalle. Molemmille on tyypillistä aito kansainvälisyys ja monitieteisyys: kohteena olevan ilmiön, tässä tapauksessa yksittäisen rakennuksen ja sen funktioiden tarkasteleminen laajemmassa kontekstissa osana menneisyyden yhteiskuntaa ja yhteisöjä sekä ajassa ja tilassa tapahtunutta vuorovaikutusta. Toisin kuin linnatutkimuksessa, jossa Itämeren alueen tutkijoita yhdistävä *Castella Maris Baltici* -konferenssin ja julkaisujen sarja on neljännesvuosisadassa edennyt jo kolmanteentoista osaansa, Itämeren alueen kirkkotutkimuksesta ei ole julkaistu laajemmalle kansainväliselle tutkijayhteisölle suunnattua artikkelikokoelmaa, saati katsausta, jossa tälläkalaisen 2010-luvun lopun kirkkotutkimuksen tila, löydöt ja mahdollisuudet nostettaisiin esille. Nyt on. Kuten käsillä olevan englanninkielisen artikkelikokoelman esipuheessa kerrotaan, teoksen on tarkoitus olla ajankohtainen esimerkki kirkkojen arkeologisessa tutkimuksessa tapahtuneesta kehityksestä. Kansainväliselle tutkijayhteisölle suunnattuna esimerkkinä teos täyttääkin paikkansa, mutta ylemmäksikin olisi voinut kurkottaa.

Castella Maris Baltici -julkaisujen tapaan *Sacred Monuments and Practices in the Baltic Sea Region* on

tyypillinen asiantuntijoille suunnattu artikkelikokoelma, joka perustuu Turussa jo 26.–30. elokuuta 2013 pidettyyn Itämeren alueen kirkkoarkeologisen konferenssin esitelmiin. Neljän suomalaisen ja yhden virolaisen toimittajan yhteistyön tulos sisältää lyhyen esipuheen ja 19 artikkelia ("Chapter"), jotka on ryhmitelty kolmeen laajempaan jaksoon. Ensimmäinen käsittelee kirkkojen rakentamista, toinen tutkimusta ja kulttuuriperintöä ja kolmas hautausten, kultin ja arjen maailmaa. Artikkeleista kaksi on useamman kuin yhden tutkijan yhteistyötä. Kirjoittajat ovat lähtöisin Suomesta, Ruotsista, Virosta, Latviasta, Liettuasta, Puolasta, Tanskasta, Norjasta ja USA:sta.

Teoksen artikkelit ulottuvat pienoistutkimuksista problematisointeihin, tutkimusprojektien yhteenvetoihin ja raportinomaisiin katsauksiin. Kirjan tavoitteen kannalta tämä ei ole ongelma, mutta heijastaa konferenssijulkaisuissa yleistynyttä tapaa, jossa valmis teos tarjoaa konferenssin tavoin foorumin tutkimusprosessin eri vaiheita edustaville teksteille. Kokoelmien yleistymiseen on vaikuttanut rahoituksen kriteerinä käytetty tutkimusmetriikka, joka ei tee todellista eroa sisällöltään verrattain kirjavien koosteiden ja tutkimusteemaansa aidosti kokoavien, problematisoivien ja kehittävien artikkelikokoelmien välillä. Metriikan todellisuudelle emme voi mitään, mutta jotta jälkimmäiseen päästäisiin, olisi teoksessa oltava kattava aihepiiriä käsittelevä johdanto, jossa käytäisiin läpi paitsi aiheen tutkimushistoriaa, myös sen merkitys laajemmassa tieteenalan ja tutkimuksen kontekstissa. Konferenssijulkaisuissa asia vaatii aikaa ja resursseja, mutta koska teoksen tavoitteena on esitellä Itämeren alueen kirkkotutkimusta kansainväliselle tutkijayhteisölle, olisi askel kannattanut ottaa ja kirjoittaa nykyistä tanakampi johdanto siitä, miksi juuri Itämeren alueella kirkkorakennusten tutkimus on kolmen viimeisen vuosikymmenen aikana onnistunut irrottautumaan vanhoista kansallisista ja tieteellisistä paradigmoista ja mitä annettavaa tällä on kansainväliselle tutkijayhteisölle. Teoksen asiantunteva toimittajakunta olisi tähän ilman muuta kyennyt.

Kirjan yhdeksäntoista artikkelia muodostavat polun kirkkorakennusten, niiden erilaisten piirteiden ja kontekstin tutkimusongelmiin 2010-luvun Itämerellä. Mielienkiintoista kyllä, kokoelman kaikki artikkelit käsittelevät kirkkorakennuksia läntisen kirkon kontekstissa, vaikka juuri Itämeren alueella idän kirkon läsnäolo oli kirkkorakennusten ja kultin tasolla selviö useissa kaupungeissa ja kaupan verkostoissa jo varsinaista keskiaikaa edeltävällä ajalla ja pitkään sen jälkeen. Vaikka 2017 julkaistun teoksen sisältö on suhteessa neljä vuotta aiemmin pidettyyn konferenssiin, myös idän kirkon ulottuvuus on asia, jolla olisi ollut paikkansa Itämeren kirkkotutkimuksen kenttää laajemmin käsittelevässä johdannossa. Nyt esipuheessa todetaan ykskantaan vain, että "artikkelit osoittavat, miten kristinusko on

yhdistänyt Eurooppaa keskiajalta lähtien, ja miten kirkot toimivat yhteisöiden keskuksina myös periferiassa”. Kuten Liivinmaan kaupunkien keskiaikaiset venäläisten kauppiaiden kirkot osoittavat, periferioita saattoi olla myös keskuksissa, ja kulttien sekä arjen eletyn uskonnon moninaisuus on ollut läntisen kirkon paradigmaattista asemaa huomattavasti monikerroksisempi. Kirkot ja kultit yhdistivät, mutta myös erottivat ja määrittelyivät, silloinkin, kun identiteetit olivat liukuvia ja hybridimäisiä, kuten keskiaikaisten identiteettien on todettu olleen.

Toivomus kattavammasta johdannosta ja Itämeren kirkkotutkimuksen 2010-luvun kentän problematisoinnista ei millään tavalla vähennä teoksen ansioita artikkelikokoelmana tai tutkimusta esittelevänä julkaisuna. Päinvastoin, artikkeleista nousee esiin muutamia yhdistäviä tekijöitä, jotka avaavat erinomaisella tavalla nykytutkimuksen teemoja ja painopisteitä. Vaikka teemat ovat perinteisiä, niissä vierailaan – kuten teoksen alaotsikkokin toteaa – uudelleen ja uudesta näkökulmasta. Tärkeimmät liittyvät kirkkojen arkkitehtoniseen muotoon ja tilaratkaisuihin, paikan valintaan ja kirkkorakennusten määrään, rakennustyössä tehtyihin ratkaisuihin sekä kirkkojen, hautausten ja kulttien yhteyteen.

Yhdeksäntoista artikkelin esittely on tässä mahdollista, mutta kirkkojen arkkitehtuurin kannalta haluan nostaa esiin Jes Wienbergin artikkelin Skandinavian keskiaikaisista pyörökirkoista, jossa hän problematisoi ne osaksi laajempaa ristiretkiaikaista sosioekonomisen eliitin merkitysjärjestelmää, sekä Kaur Alttolan tutkimuksen, joka murskaa lopullisesti Armin Tuulsen vanhan teorian kirkoista pako- ja puolustautumispaikkoina Viron maaseudulla. Kristillisen kultin kannalta uutta näkökulmaa tarjoavat Øystein Ekrollin artikkeli pyhän Olavin kultin myöhäiskeskiaikaisesta noususta, jonka taustalla oli Kalmarin unionivaltakunnan ideologinen ilmasto ja jonka merkitystä ei aina ole osattu erottaa kultin varhaisemmasta 1200-luvun kukoistuskaudesta, sekä Ewelina Kovalczykin ja Virva Lompolon artikkelit Sleesian ja Turun Kristusta, Neitsyt Mariaa ja pyhimyksiä kuvaavista savifiguurilöydöistä, jotka olivat osa arjen hurskauselämää.

Mielenkiintoisia ovat myös Raimonda Nabažaiten artikkeli Klaipedan ”vaeltavasta” pyhän Johanneksen kirkosta, sekä Rimvydas Laužikasin metodologinen pohdinta informaatio- ja kommunikaatioteoreettisten paradigmojen käytöstä löytökokonaisuuksien analysoinnissa. Kansainväliselle tutkijayhteisölle suunnattuja tutkimusprojektien yhteenvetoja edustavat Nils Engbergin katsaus Tanskan hylättyjen kirkkojen tutkimukseen sekä Juha Ruohosen artikkeli Ravattulan Ristimäestä, joka perustuu *Historiallisessa Aikakauskirjassa* vuonna 1993 julkaistuun suomenkieliseen tekstiin. Tärkeän lisän teokseen tuo Heidi Wirilanderin analyysi Suomen 1990-luvun ja 2000-luvun alun kirkkojen tuhopoltoista

ja tuhopolttoyryksistä. Suurin osa sytyttäjästä on nuoria miehiä, mutta joukossa on myös kaksi teini-ikäistä tyttöä. Tihutöiden selittäviä tekijöitä eivät ole sytyttäjien uskonnolliset näkemykset, satanismi tai kristinuskon vastaiset tuntemukset. Sen sijaan kyse on nuorten aikuisten ongelmista, jotka ovat osin yhteydessä mielen terveyteen, päihdyttäviin aineisiin ja sosiaaliseen eriarvoisuuteen. Syistä keskeisin vaikuttaa kuitenkin olleen arkinen kokemus omasta merkityksellisyydestä paikallisyhteisössä: tällöin instituutioita edustavasta aineellisesta kulttuuriperinnöstä saattaa muodostua väline merkityksen hakemisessa ja olemassaolon julkituomisessa. Kaikki artikkelit ovat hyvin toteutettuja ja vähintäänkin lukemisen arvoisia.

Tapio Salminen, FT
Tampereen Yliopisto